

Islam a sekularyzm w postsowieckim Azerbejdżanie: wewnętrzna walka o narodową i kulturową tożsamość

Anar Ibrahimow

Azerbejdżańska Republika Demokratyczna (ARD)¹ w latach 1918-20 była pierwszym krajem, w którym kultura muzułmańska na poziomie państwowo-politycznym doświadczyła sekularyzmu, jako struktury mającej na celu zapobieganie wpływowi religii, myśli religijnej i tradycji religijnej na politykę, a nie jako nowoczesnej wiary promowanej przez niektórych przywódców politycznych, pragnących stworzyć alternatywę wobec islamu. Równocześnie było to pierwsze takie muzułmańskie doświadczenie w realizacji europejskiego modelu państwa narodowego. Według kategorii formy rządu, ARD została utworzona zgodnie z klasycznym modelem republiki parlamentarnej, opartej na pluralizmie politycznym i systemie wielopartyjnym. W republice funkcjonowała zasada podziału władzy. Jeszcze przed powstaniem państwa, Mehmed Emin Resulzade (szef partii Musawat)², przemawiając na I Kongresie swej partii, w październiku 1917 r., jednoznacznie ogłosił: «*Duchowni nie powinni ingerować w politykę, a meczet powinien zająć neutralne stanowisko w walce politycznej*».³ Tak oto, Azerbejdżan został pierwszym świeckim krajem w świecie muzułmańskim, gdzie religia została oddzielona od państwa.

Wybór modelu sekularnego był jedynym i logicznym wyborem również po rozpadzie ZSRR, gdzie model ten, pomimo wielu wad, udowodnił swoją efektywność i spójność z ideami modernizacji. W warunkach zakorzenionej świeckiej tradycji wszelkie hasła artykułowane przez islamistów na rzecz budowania państwa według zasad islamu, były przyjmowane jako anachronizm i przykład archaizacji pewnych warstw społecznych. Elita rządząca zdawała sobie sprawę z tego, że zarówno hasła, jak i szybko powstające partie i organizacje islamskie nie tylko odzwierciedlają proces wzmożonego zwracania uwagi na religię, ale również wysyłają sygnał o gotowości sił opozycyjnych do ewentualnego przejścia władzy i zasobów, których dotychczas były pozbawione.

W okresie rządów Frontu Narodowego (1992—1993) i po dojściu do władzy Hejdara Alijewa⁴ (1993) religia na różne sposoby pojawiała się w sekularnym państwie, jednak tożsamość islamska zawsze pozostawała nieco sztuczną, pozorowaną. Renesans muzułmański w Azerbejdżanie nie doprowadził do tzw. „boomu islamskiego”,

¹ Azerbejdżańska Republika Demokratyczna – dalej ARD.

² *Musawat* - pierwsza partia polityczna Azerbejdżanu, powstała w roku 1911.

³ Н. Багирова, *93 годовщина со дня провозглашения Азербайджанской Демократической Республики*, 05 июня 2009 года, <http://www.azeri.ru/az/history/adr90/>

⁴ *Heydar Aliyev* – były generał KGB ZSRR i członek Politbiura KC KPZR, prezydent Azerbejdżanu w latach 1993-2003.

tj. totalnej islamizacji życia społeczno-politycznego. Wzrastająca świadomość religijna po rozpadzie sowieckiego systemu wartości ograniczyła się jedynie do odrodzenia etycznego i kulturalnego. Zarówno islamskie partie polityczne jak i rząd postrzegały i nadal postrzegają wartości islamskie jako źródło edukacji etycznej, lecz nie jako podstawy reform politycznych. Charakterystyczny jest fakt, iż islamskie partie i organizacje, funkcjonujące w kraju w latach 1994 -1999, dość szybko osłabły i straciły swoich zwolenników. Nie było dla nich zaplecza społecznego, a ich działalność nie została poparta przez przywódców oficjalnego duchowieństwa.

Aż do dziś żadna z czołowych partii opozycyjnych w kraju nie posiada jasno określonego stosunku do islamu. Ogólne sformułowania figurujące w dokumentach programowych tych partii, świadczą o całkowitym braku zainteresowania tą kwestią. Jedynym godnym uwagi elementem w dokumentach programowych partii opozycyjnych jest opinia o niezbędności wykładania religii w szkołach i uczelniach państwowych, która znalazła się w programie Partii Frontu Narodowego. Jedyną partią, która jeszcze w ogóle nie określiła swojego stosunku wobec religii jest obecnie rządząca partia „Yeni Azərbaycan” („Nowy Azerbejdżan”).⁵

Opisana wyżej sytuacja uwarunkowana jest co najmniej dwoma podstawowymi czynnikami. Po pierwsze, od końca XIX w. w Azerbejdżanie wyraźnie dominuje ideologia modernistyczna, liberalna i antyklerykalna. Tacy intelektualści azerscy jak: A. Bakichanow, M. Achundzade, I. Gutgashenli, M. Sabir, którzy stali u źródeł tych tradycji, nadal pozostają postaciami kultowymi dla większości azerbejdżańskiej elity intelektualnej. Po drugie, nie ma związku między nacjonalistycznym „azerskim” („turkijskim”)⁶, a islamskim modelem tożsamości. W krótkim okresie istnienia niezależnego Azerbejdżanu, w latach 1918-1920, państwo posiadało charakter sekularny, o nacjonalistycznej (panturkijskiej) orientacji politycznej, które można byłoby porównać z modelem Kemalistowskiej Turcji.⁷ Popularne hasła – „europeizacja, turkizacja, islamizacja!” wypowiedziane przez A. Huseinzade - czołowego ideologa partii Musawat w latach 1918-1920, były tak naprawdę tylko „piękną grą” ze sprzecznymi koncepcjami.⁸

Punkt zwrotny w relacji państwo sekularne – islam nastąpił w roku 1996, kiedy to proirańsko nastawione organizacje religijne (nie bez przyczyny) zostały oskarżone o prowadzenie działalności antypaństwowej. Nastroje religijne w tym okresie dodatkowo podsycane były przez działalność, nie występujących dotąd w Azerbejdżanie,

⁵ А. Геюшев, *Особенности процесса возрождения Ислама в Азербайджане*, „Полюс”, 09 марта 2000, <http://www.qutb.org/arxiv/09.htm>

⁶ *panturkizm* – nurt kulturalno-polityczny, który powstał na przełomie XIX-XX w. wśród narodów turkijskich. Panturkizm głosił ideę politycznej konsolidacji wszystkich narodów turkijskich na podstawie wspólnoty etnicznej, kulturowej oraz językowej.

⁷ *Kemalistowska Turcja* – wyrażenie, które pochodzi od imienia współtwórcy i pierwszego prezydenta Republiki Tureckiej, Mustafy Kemala Atatürka.

⁸ А. Полонский, *Ислам в контексте общественной жизни современного Азербайджана*, „История”, №28/1999, Издательский дом „Первое сентября”, <http://his.1september.ru/article.php?ID=199902802>

rozprzestrzeniających się fundamentalistycznych islamskich nurtów religijnych o zabarwieniach salafickich⁹. Wymienione wyżej wydarzenia negatywnie odbiły się na wolności religijnej wiernych.

Mimo, iż konstytucja Republiki Azerbejdżanu wprowadziła generalną zasadę, że *Azerbejdżan jest państwem świeckim* (art. 7), *religia jest oddzielona od państwa, wszystkie religie są równe wobec prawa, system edukacji jest świecki* (art. 18) i, że *wolność religijna jest gwarantowana dla każdego* (art. 48),¹⁰ państwo zaczęło ingerować w sprawy religijne obywateli. Ingerencje te, w sferze prywatnej, dotyczyły zakazu noszenia chust przez kobiety w szkołach państwowych oraz zapuszczania brody przez mężczyzn pracujących w instytucjach państwowych, natomiast w sferze publicznej zakazano dystrybucji literatury religijnej oraz zamknięto wiele meczetów i szkół koranicznych – medres.

Po zmianach, wprowadzonych do ustawy o religii i udziale w praktykach religijnych, w 1996 roku, w całym kraju zamknięto około dziewiętnastu kursów koranicznych,¹¹ a także medres, w których odbywały się zajęcia z religii islamskiej. Meczety i medresy, które należały do wspólnoty religijnej *Nuryistów*¹² były często ofiarami prześladowań, ostatni raz we wrześniu 2007 roku, kiedy to zamknięto sunnickie medresy na południu kraju.¹³ W ciągu ostatnich czterech lat zamknięte zostały także, skupiające liczną grupę praktykujących muzułmanów, wpływowe meczety Abu Bakr i Szahidlar w stołecznym Baku¹⁴ i Ahli-Sunni w, drugim co do wielkości mieście kraju, Giandży¹⁵. W 2009 roku w Azerbejdżanie przyjęte zostały nowe ustawy wprowadzające ograniczenia możliwości tworzenia organizacji religijnych i rozprzestrzeniania tekstów o treściach religijnych.¹⁶

⁹ *salafizm* - to muzułmański ruch religijny i polityczny postulujący odrodzenie islamu poprzez powrót do jego pierwotnych źródeł, "religii przodków". Salafizm nie jest szkołą uznaną w islamskiej teologii. Zwolennicy salafizmu nie akceptują nowości w religii (bida), także w rzeczywistości trudno ich nazwać propagandystami modernizmu religijnego. Z salafizmu wywodzi się XX-wieczny fundamentalizm islamski.

¹⁰ Конституция Азербайджанской Республики, 12 ноября 1995 года, http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_r.pdf

¹¹ Это постановление было опубликовано ГКРРО, «Религиозный бюллетень», Агентство печати Туран, сентябрь 2007 года, [w:] *Азербайджан: Независимый Ислам и Государство*, Доклад Крайсис Групп № 191 Европа - 25 марта 2008 года, s. 24.

¹² *nuryści* - zwolennicy ruchu islamskiego nazwanego imieniem jego głównego inspiratora Saida Nursi – tureckiego uczonego i działacza religijnego z Bitlisu. Said Nursi jest autorem kolekcji dzieł pod tytułem „Risale-i Nur”, które stanowią komentarz do wersetów koranicznych, przedstawianych z rozucji zarówno klasycznego islamskiego dziedzictwa, jak i współczesności.

¹³ Интервью Крайсис Групп с независимым суннитским имамом, близким к движению Нурсу, октябрь 2007 года, [w:] *Азербайджан: Независимый Ислам и Государство*, Доклад Крайсис Групп № 191 Европа - 25 марта 2008 года, s. 24.

¹⁴ Д. Макири, *Азербайджан: Закрытие старых бакинских мечетей вызывает возмущение граждан*, информационный портал „EurasiaNet”, 20 марта 2010 года, <http://russian.eurasianet.org/node/31031>

¹⁵ *Почему в Азербайджане закрывают мечети*, служба новостей BBC, http://www.bbc.co.uk/russian/international/2009/11/09_1103_azeri_mosque_closures.shtml

¹⁶ Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə, № 812-IIIQD, 08.05.2009, Komunikat Parlamentu Republiki Azerbejdżanu, <http://www.meclis.gov.az/?/az/legislation/view/1428>

Kulminacją napięć w stosunkach władzy państwowej z muzułmanami stało się nałożenie nieoficjalnego zakazu noszenia hidżabu (religijnego, kobiecego nakrycia głowy) poprzez wprowadzenie jednolitego stroju w szkołach ogólnokształcących w 2011 roku. Stało się to mimo tego, że ustawa regulująca ubiór kobiety w Azerbejdżanie oficjalnie nie istnieje, a konstytucja republiki gwarantuje obywatelom prawo do wolności religijnej. Islam, z kolei, nakazuje kobietom-muzułmankom po osiągnięciu wieku *bulu'* - dojrzewania płciowego (średnio w wieku 9-14 lat), zakrywać głowy i ciała w obecności mężczyzn, którzy nie są ich bliskimi krewnymi.

Chociaż faktyczny zakaz noszenia hidżabu nie rozpowszechnił się wśród studentek i pracowniczek uczelni wyższych, niektórzy społeczni aktywiści twierdzą, że uczęszczające na uczelnie kobiety, które go noszą, tak czy inaczej napotykały różne problemy. Na przykład nie wolno robić zdjęcia do paszportu w nakryciu głowy.¹⁷ To wszystko, oczywiście, wywołuje oburzenie i sprzeciw ze strony praktykujących muzułmanów i zmusza ich do podjęcia radykalnych posunięć, tym samym czyniąc ich wrogami sekularnego porządku.

Gdybyśmy mieli dziś określić poziom sekularyzmu w Azerbejdżanie, polaryzując go między tzw. pozycjami *soft* i *hard*, kraj z powodzeniem mógłby zająć miejsce obok Turcji i Francji w typologii sekularyzmu według Barry'ego A. Kosmina (zob. rys. 1).¹⁸

Khomeini	Locke	Jeferson	Hobbes	Marx, Dawkins
Teokracja	Religijność liberalna	Deizm	Agnostycyzm	Ateizm
STAN INDYWIDUALNEJ ŚWIADOMOŚCI				
	SOFT			HARD
BRAK SEKULARYZMU	←-----→			
	SEKULARYZM			SEKULARYZM
INSTYTUCJE I STRUKTURY PAŃSTWOWE				
	WIELKA BRYTANIA		FRANCJA	ZSSR
IRAN	DANIA	USA	TURCJA	CHINY
	IZRAEL	AZERBEJDŻAN*		

* Azerbejdżan został umieszczony na schemacie przez autora.

Rys. 1 Typologia sekularyzmu

¹⁷ Ш. Аббасов, *Азербайджан: Запрет на ношение хиджаба в средних учебных заведениях спровоцировал полемику о роли ислама в обществе*, информационный портал „EurasiaNet”, 7 января 2011, <http://russian.eurasianet.org/node/58495>

¹⁸ B. A. Kosmin, *Contemporary Secularity and Secularism/Secularism & Secularity: Contemporary International Perspectives*. Ed. Barry A. Kosmin and Ariela Keysar. Hartford, CT: Institute for the Study of Secularism in Society and Culture (ISSSC) 2007, p. 3.

Przedstawiciele tzw. oficjalnego islamu, reprezentowanego przez Zarząd Muzułmanów Kaukaskich (w skrócie: ZMK), nominalnie niezależną, utworzoną jeszcze za czasów ZSRR, instytucję religijną, nadal pozostają, tak jak w czasach sowieckich, pod ideologiczną presją państwa. Większość organizacji religijnych zmuszana jest do współpracy z władzami i uznawania zwierzchnictwa duchowego ZMK, finansowanego z budżetu państwa. Tylko niewielką liczbę grup religijnych można uznać za "niezależne" i próbujące pozostać poza kontrolą państwa. Do jednej z takich niezależnych organizacji religijnych, z własnym programem politycznym, należała Islamska Partia Azerbejdżanu (IPA), która zawsze pozbawiona była poparcia azerbejdżańskiej inteligencji. Kiedy jej liderzy, ułaskawieni specjalnym dekretem prezydenckim, wrócili na scenę polityczną Azerbejdżanu, partia przestała bronić islamskiego modelu ustroju państwowego i weszła w sojusz z innymi partiami opozycyjnymi. W opinii zagranicznych obserwatorów, jej elektorat stanowią osoby religijne, traktujące IPA nie jako partię polityczną, lecz jako ciało, reprezentujące interesy osób religijnych w działalności społecznej.

Słabe zaangażowanie w sprawy religijne, a czasami nawet brak wiedzy na ten temat, powoduje, że również społeczeństwo w tej kwestii zachowuje się biernie. Fakt ten blokuje kształtowanie się opinii publicznej, co ewentualnie mogłoby wywrzeć nacisk na władze państwowe.

Według danych badań socjologicznych z 2006 roku, tylko 7,2 procent ankietowanych odpowiedziało twierdząco na pytanie: *"W jakim stopniu jesteście religijni, czy przestrzegacie wszystkich nakazów religijnych?"* 49,7 procent respondentów stanowczo zadeklarowało, że *"są wierzący, natomiast nie wiedzą nic o kwestiach religijnych i nie przestrzegają przy tym żadnych nakazów religijnych"*.¹⁹ Należy przy tym zaznaczyć, iż w Azerbejdżanie przeprowadzana jest znikoma liczba badań nad religią i religijnością obywateli. Jest to związane z licznymi utrudnieniami dla przeprowadzania obiektywnych badań opinii publicznej w omawianej dziedzinie.

Niemniej jednak, można z pewnością stwierdzić, że w Azerbejdżanie wciąż panuje tzw. „islam nominalny”, gdzie formy są wartościowane, ale wartości są zapomniane. W islamskim języku kulturowym, Azerowie chętni są do rozmów na różne tematy, tylko nie o Bogu i życiu, nie o śmierci lub życiu po śmierci. Azerowie wydają się być zjednoczeni w większym stopniu wspólnym interesem, niż wspólną ideą. Pod tym względem, pomimo niestabilności kulturowej i politycznej, są podobni bardziej do Amerykanów i Europejczyków, aniżeli do innych muzułmańskich narodów postkomunistycznej Azji Środkowej czy Kaukazu Północnego.

¹⁹ Reszta respondentów - 40.1% odpowiedziało, że są oni ludźmi praktykującymi, posiadają wiedzę o normach religijnych, ale przestrzegają je fragmentarycznie. Według danych badań socjologicznych, przeprowadzanych w roku 2004, 2005 i 2006 przez socjologiczną służbę Puls, liczba respondentów twierdzących, że przestrzegają oni obowiązki religijne, jest stabilna i stanowi mniej niż 50%. [w:] „Азербайджан в 2006 г., социологический контроль”, Пульс/Фонд имени Фридриха Эберта, Баку 2007.

Społeczeństwo azerbejdżańskie skupia się głównie na materialnych przedmiotach codzienności. Jednak obecność religii jest widoczna. Liczne formy religii powstałe w okresie transformacji mogą zostać wypełnione treściami radykalnymi. Stanie się tak w przypadku wystąpienia nowego kryzysu, pogorszenia sytuacji materialnej społeczeństwa (ubóstwa), a także naruszania indywidualnych i obywatelskich praw i swobód itd.²⁰

* * *

Podsumowując, warto podkreślić, że w wielu krajach muzułmańskich, tak jak na Zachodzie, sekularyzm stał się silnym dogmatem politycznym lub doktryną – nie alternatywą, a imperatywem. Pod tym względem, Azerbejdżan nie jest wyjątkiem. Jeśli sekularyzm jest normatywnym i racjonalnym imperatywem, to odejście od jego norm i tradycji jest rozpatrywane jako zjawisko nienormalne i nieracjonalne. Ci, którzy pragną budować państwo w oparciu o religię uważani są za ekstremistów i fanatyków religijnych.²¹

Należy jednak wziąć pod uwagę, że prawdziwy pluralizm wymaga poszanowania praw i swobód wszystkich obywateli, a przede wszystkim wolności sumienia i prawa do wolności religijnej. Prawdziwy sekularyzm z kolei (jeśli to oznacza separację religii od państwa) nie powinien dostarczać autonomii tylko dla państwa, ale również dla religii. To da muzułmanom prawo i możliwość samodzielnego, poza kontrolą państwa, praktykowania wszystkich obowiązków religijnych, które ustalone są przez szariat.²² Jak wiadomo, począwszy od XVIII aż do XX wieku, prawo to działało w wielu krajach muzułmańskich skolonizowanych przez Zachód. Państwo i władza państwowa powinny utrzymywać swoją neutralność światopoglądową (ideologiczną) w społeczeństwie i nie ingerować w sferę religijną, starając się nie wpływać na sposób ubierania się (prawo kobiet do noszenia hidżabu lub brody przez mężczyzn) lub praktyki religijne.

Dziś stajemy się świadkami wewnętrznej walki o tożsamość narodową i kulturową w całym świecie muzułmańskim. Jest to walka o określenie „duszy” państw narodowych, walka, która stawia zakorzenione reżimy i elity przeciwko nowym siłom społecznym, alternatywnemu sektorowi społeczeństwa, pragnącemu widzieć społeczeństwa współczesnymi, ale raczej o orientacji islamskiej aniżeli sekularnej. Ponadto, walka ta wymaga coraz większej partycypacji politycznej i demokratyzacji. Ironią jest to, że siły sekularne, jako instrument i metodę utrzymywania władzy i przeciwwagi wybierają częściej autorytaryzm aniżeli demokratyzację.²³

²⁰ А. Полонский, op.cit.

²¹ J.L. Esposito and A. Tamimi, *Islam and Secularism in the Middle East*, New York: Yale University Press 2000, p. 9.

²² *szariat* - zbiór zasad (norm) prawnych, moralno-etycznych oraz religijnych islamu, regulujący całe życie Muzułmanów.

²³ Ibidem.

Ważnym problemem, który w musi zostać rozwiązany w Azerbejdżanie, jest nieodzowność znalezienia równowagi między potrzebą demokratyzacji koniecznością powstrzymania ofensywy radykalnego islamu politycznego. Jak pokazuje światowa praktyka, próby wykluczenia islamu z życia politycznego prowadziły nie tylko do aktywizacji islamskich ruchów politycznych, ale, w niektórych przypadkach, nawet do ich radykalizacji. Islam w Azerbejdżanie, gdzie większość populacji stanowią muzułmanie, jest bardzo ważnym czynnikiem, którego władza świecka nie powinna lekceważyć. Jedno jest pewne, problem wcale nie polega na polityzacji religii i grup religijnych, a na ich radykalizacji.

Anar Ibrahimow – absolwent Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, doktorant w Szkole Nauk Społecznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, zajmuje się problematyką współczesnego Azerbejdżanu, w szczególności kwestiami religijnymi.

Ислам и секуляризм в постсоветском Азербайджане: вну- тренняя борьба за национальную и культурную идентичность

Анар Ибрагимов

Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) в 1918-20 годах была первой страной, в которой мусульманская культура испытала опыт секуляризма на государственно-политическом уровне. Азербайджан стал первой светской страной в мусульманском мире, где религия была отделена от государства. Выбор модели секуляризма был единственным логичным выбором даже после распада СССР, где эта модель, несмотря на ее многие недостатки, доказала свою эффективность и согласованность с идеями модернизации.

Во время правления Народного фронта (1992-1993) и после прихода к власти Гейдара Алиева (1993), религия во многих проявлениях давала о себе знать в светском государстве, однако исламская идентичность всегда оставалась несколько искусственным, фиктивным явлением. Растущее религиозное сознание, после распада советской системы ценностей, ограничилось только в рамках этического и культурного возрождения.

Islam and Secularism in Post-Soviet Azerbaijan: Internal Struggle over National and Cultural Identity

Anar Ibrahimov

The Democratic Republic of Azerbaijan existing in the period 1918-1920, was the first country of Muslim culture that experienced secularism on the state-political level. Azerbaijan was the first laic country in the Muslim world where religion was separated from the state. The choice of a secular model was the logical and only choice. After the collapse of the USSR, despite many faults, this model proved once more to be effective and coherent, while also including many ideas for modernization.

During the period of rule of the Azerbaijani Popular Front (1992-1993) and after Geydar Aliyev took power (1993), religion appeared in many forms in the secular state, however the Muslim identity always remained slightly artificial – seemingly. Growing religious awareness after the collapse of the Soviet system of values was limited only to the renaissance of ethical and cultural ideas.

A turning point in the secular state's relationship with Islam occurred in 1996, when the pro-Iran religious organizations were accused of anti-state activity. At the time, the religious at-

Перелом в отношениях светское государство – Ислам наступил в 1996 году, когда про-иранские религиозные организации были обвинены в антигосударственной деятельности. Религиозные настроения в этот период были усилены действиями распространяющихся исламских фундаменталистских религиозных течений.

Как следствие, государство стало вмешиваться в религиозные дела граждан. Эти вмешательства в частную сферу были связаны с запретом на ношение женщинами платков в общественных школах и отращивание бород мужчинами, работающих в государственных учреждениях. В то время как в общественной сфере было запрещено распространение религиозной литературы, введено закрытие мечетей и медресе, а также была ограничена возможность для создания религиозных организаций. Кульминацией напряженности в отношениях государственной власти с мусульманами стал неофициальный запрет на ношение хиджаба, посредством введения школьной формы в школах. Все это, конечно, вызывает недовольство и протест со стороны практикующих мусульман и заставляет их принимать решительные меры, что делает их врагами светского порядка.

Большинство религиозных организаций вынуждены сотрудничать с властями, и лишь небольшое число религиозных групп могут считаться «независимыми», которые пытаются остаться вне контроля государства.

mosphere was additionally fomented by ever-spreading fundamentalist Islamic religious trends.

As a consequence, the state began to meddle in the religious life of its citizens. These interferences in the private sphere mainly concerned the prohibition of females wearing headscarves in public schools and not allowing males working in public institutions to grow beards. In the public sphere, the distribution of religious literature was banned, many mosques and madrassas were shut down and the possibility of establishing religious organizations was limited. Naturally, all these measures evoked outrage and opposition among practicing Muslims and forced them to take radical measures; making them enemies of the secular order.

Today, most religious organizations are forced to cooperate with the authorities and only a small number of religious groups are “independent” – attempting to remain outside the state’s control.

Most of society remains passive in this matter. Almost half of the population (according to the 2006 census) declare themselves to be “non-practicing believers”. The kind of Islam existing in Azerbaijan at the moment can be described as “nominal Islam”. Although society mostly focuses on the material sphere, the presence of religion is noticeable. A serious risk exists that the practiced form of religion appearing during the transformation process could be filled with radical content. According to the author, this could happen in the case of a deterioration of the citizens’

Большинство общества остается пассивным. Почти половина населения (по данным обследования 2006 г.) утверждает, что является верующим / непрактикующим. Ислам, сложившийся в стране, можно назвать «номинальным Исламом». Общество сосредоточено на материальной сфере, но присутствие здесь религии очевидно. С этим связана опасность, что религиозные формы, появившиеся в переходный период, могут быть заполнены радикальным содержанием. По словам автора, так может произойти в случае ухудшения экономического положения граждан и постепенного сокращения их гражданских прав.

Автор указывает, что реальный плюрализм требует уважения прав и свобод всех граждан, и, прежде всего, свободу совести и право на свободу вероисповедания. Реальный секуляризм, в свою очередь, должен не только обеспечивать автономию государства, но и религии. Важным вопросом, который должен быть решен в Азербайджане, является потребность в нахождении баланса между необходимостью демократизации и необходимостью воспрепятствовать наступлению радикального политического ислама.

economic situation and/or the ongoing limitation of their civil rights.

The author underlines that true pluralism demands respect for the law, as well as the rights and freedoms of all of a country's citizens – but especially the freedom of thought and freedom of religion. True secularism, on its part, should not grant autonomy only to the state, but also to religion. One serious problem that Azerbaijan must face is the need to find a balance between two very real and necessary goals: democratization and stopping the radical political offensive of Islam.